

ARKEOLOGI I NORR 16



ARKEOLOGI I NORR 16

2017

ARKEOLOGI I NORR 16

Institutionen för idé- och
samhällsstudier



UMEÅ
UNIVERSITET

Omslagsbild: Ornerat föremål med fågelmotiv påträffat vid undersökningarna i Kaptensdalen, Medelpad. Foto: Länsmuseet Västernorrland, Härnösand.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige.
Hemsida: <http://www.arkeologiinnorr.se>

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist
Brödtexten är satt med Garamond 10/12
och rubriker med Arial Narrow

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

UmU tryckservice, Umeå universitet
Umeå
2017

Innehåll

Per H. Ramqvist

Förordv

Frida Palmbo

Öberget - nya rön om boplatsgropar i klapper1

Kalle Sognnes

Maritime motiver i steinalderens bergkunst i Midt-Norge 25

Joakim Wehlin

Gravar och identitet i bronsålderns periferi 55

Per H. Ramqvist

Om äldre gravskick i det norrländska kustområdet..... 87

Ola George

Kaptensdalen - en rituell våtmark under järnåldern 111

Lars Liedgren & Per H. Ramqvist

Medeltida gårdar i Böle by, Lövånger 135

Förord

Återigen kommer en hel del nyheter med ett flertal nya analyser som vrider och vänder på äldre synsätt och material. Det gäller inte minst *Frida Palmbo* som presenterar analyser från sju undersökta anläggningar på Öberget i Nederluleå. De tillhör den mycket svårfångade fornlämningstypen ”grop i klapper” och ligger 50-70 m ö.h. En stor majoritet av dem finns i det norrbottniska kustnära området. Tidigare forskning har inte ägnat särskilt mycket tid åt dessa, då man slentrianmässigt antagit att de varit förrådsgropar för säl eller fisk. Men vid en räddningsundersökning gavs Norrbottens Museum möjlighet att undersöka sju anläggningar. Lämpligt material för datering påträffades ej, men andra analyser kunde göras som visar närvaro av betulin (björknäver) samt fett från landlevande däggdjur i de flesta gropar. Andra gropar innehöll också ämnen som tyder på rök, varför en rimlig tolkning blir att man rökt ett landlevande djur, lindat in en ”stek” i näver samt grävt ned det i ett klapperstensfält för förvaring och kommande behov. Naturligtvis kan andra förnödenheter, t. ex. torkat kött också ha förvarats på liknande sätt. Groparna ligger på det relativt branta Öberget som utgjort en skärgårdsö i flera tusen år varit en ö och ända in på 1400-talet. Detta gör dem svåra att strandlinjedatera. Människorna som brukat förråden har behövt proviant när man under perioder kanske ägnat sig åt fiske och säljakt, eller som författaren föreslår; förvarat bytet av fågelfånget i väntan på hemtransport.

Tröndelagsområdet är mycket speciellt genom sitt mångfacetterade fornlämningsbestånd under i stort sett hela förhistorien. Inte minst gäller det hållbilderna av vilka det inte bara finns många och stora lokaler, de finns också under lång tid - från jakt- och fångsttraditionens mesolitiska och neolitiska figurer till jordbruksbefolkningens bilder från bronsålder och äldsta järnålder. Om vi jämför det med Bottenhavssidan av Skandinavien är skillnaden stor. Där återfinns endast den neolitiska jakt- och fångsttraditionens bilder. Än så länge måste tilläggas, med tanke på de sensationella nya fynd som presenterades i Arkeologi i Norr 15 med stolpbyggda bronsåldershus vid Umeälvens mynning. Det finns med allra största sannolikhet liknande bebyggelse också i Mellannorrlands kustland med tillhörande bronsåldersristningar. Här får vi dock lita till den kommande generationen arkeologer. *Kalle Sogndes*

tar utgångspunkt i de stora Hammer- och Evenhus-lokalerna belägna i inre Tröndelag. Två berömda hållristningslokaler med figurer från jakt- och fångsttraditionen, men även med så kallade jordbruksristningar. Det överlägset vanligaste motivet på jakt- och fångsttraditionens paneler är älgen, men i det inre av Tröndelag förekommer relativt ofta även val, marin sjöfågel och skepp. Författaren diskuterar lokalernas skillnader utifrån dels kronologiska aspekter där paneler dominerade av älgar är äldre och de med båtar möjligen är yngre och dels utifrån sociala aspekter omfattande olika klaner med skilda "totembilder", etc. Eftersom de berörda lokalerna, liksom andra i Tröndelag, uppvisar såväl jakt- och fångstbilder som jordbruksbilder, diskuteras också den svåra frågan om dessa traditioners samspel.

Joakim Wehlin vidgar vårt bronsåldersperspektiv genom att presentera och diskutera nygjorda ^{14}C -dateringar från främst Dalarna, men också några från Hälsingland. I hans undersökningsområde, liksom på många andra nordliga håll är bronsåldersboplatser en "bristvara", men ett par i Borlängeetrakten är kan dateras till äldre bronsålder. Notabelt är att av de tre daterade rösen med brända ben hamnar två i yngre bronsålder och ett i romartid. Tre så kallade fångstmarksgravar från Dalarna har daterats till romartid och samstämmer väl med tidigare kända dateringar från Norrlands södra inland. Författaren kopplar samman bronsåldersrösen med jordbruket, samtidigt som det inom undersökningsområdet finns jakt- och fångstgrupper. Den yngre bronsåldern i Dalarna framstår som en intressant period med ett flertal till stora delar komplexa och outredda samspel.

Per H. Ramqvist behandlar ett snarlikt tema som Wehlin, dvs vilka nya frågeställningar som väcks när man får nya dateringar av ett tidigare svårdaterbart material. I hans fall gäller dateringarna framför allt några kuströsen i Ångermanland och Västerbotten. Det ges också en bakgrund genom att flera relativt nyligen undersökta stenålders- och bronsåldersgravar presenteras. De äldre rödockragravarna är alltid diskreta och står i bjärt kontrast till de många gånger monumentala kuströsen som vanemässigt kallas bronsåldersrösen. Författaren framlägger en hypotes om att de första rösen anläggs redan i samband med att de äldsta jordbruksinslagen dyker upp längs kusten, dvs under senneolitisk tid. Nya dateringar visar också att brandgravskicket uppträder mycket tidigt i rösen, redan under bronsålderns period

I-II. Få dateringar föreligger ännu, men de visar dock att den ”gamla sanningen” måste revideras, dvs att manslånga kistor tillhör äldre och kremeringarna yngre bronsålder. Möjligen ska hela skeendet förskjuts ”ett hack” bakåt i tiden, så att manslånga kistor dominerar i rösen under senneolitikum; att äldre bronsåldern har både brandgravar och skelettgravar och att den yngre bronsålderns rösen och stensättningar dominerar av brandgravar. Det rimmar bättre med den magra empirin.

Riksintressområdet Kvissle-Nolby i Medelpad är arkeologiskt och från en kulturmiljösynpunkt en riktig pärla. Platsen bjuder besökare på det mesta från hela järnåldern och medeltiden. Många decenniers ibland heta diskussioner har förts om var en ny E4 söderut från Sundsvall skulle dras. Beslutet blev slutligen att lägga den i västra kanten av riksintresseområdet för att undvika största delen av fornlämningsmiljön. Av flera horribla förslag var detta hyfsat godtagbart. En av de arkeologiska undersökningarna i samband med nybyggnationen ägde rum i den så kallade ”Kaptensdalen” som *Ola George* vid Länsmuseet Västernorrland presenterar i sin artikel. För första gången i en mellannorrländsk järnåldersmiljö framkom något som man måste tolka som en offerplats/kultplats i anslutning till en våtmark. I den gamla våtmarken påträffades en rad föremål som normalt inte förekommer på till exempel boplatser. Här fanns hela åtta järnaxor, bronsmycken och bålplatser i och vid våtmarken. Det fanns förvisso också föremål och anläggningar som är mer normala på boplatser såsom brynen, bränd lera, skörbränd sten, härdar och något stolphål. De flesta säkert daterade föremålen hamnar i yngre järnålder, medan de flesta ¹⁴C-daterade anläggningar hamnar i romartid och i viss mån folkvandringstid. I Sydskandinavien förekommer offer i våtmarker under främst romartid och folkvandringstid. De flesta av dessa är dock offrade krigsbyten, där förlorarnas materiel deponerats och inaktiverats efter lokala och regionala strider. Intressant i Kaptensdalen är dock att offer fortsatt ända in i vikingatiden. Jag ber läsaren särskilt observera omslagsbilden och figur 15 i Georges artikel. Om bronsornamentet vrids ett kvarts varv medurs, blir det då inte en parafras på Tyr och Fenrisulven som gestaltats på brakteaten från Trollhättan?

I volymens sista artikel presenterar *Lars Liedgren* & *Per H. Ramqvist* resultatet av delundersökningarna på två medeltida intilliggande gårdar i Böle i Lövånger. Den ena undersökningen ingår i forskningsprogram-

met "Recalling the past" som drivs av Silvermuseet i Arjeplog. Delar av gårds lämningen kallad "Brattåtern" har undersökts tidigare och vid besök av den påträffade författarna den andra gårds lämningen. De båda gårdarna kan dateras till 1200-1500-talet och förutom röjningsrösen, källargropar, mm, har två respektive tre grunder för boningshus har karterats på båda lokalerna. Hustyperna går helt tillbaka på kända typer som i N Ångermanland börjar byggas under den yngre järnåldern. Jordbruksmarken ligger alldeles intill respektive gård. Jorden i Brattåtern är mycket mörk och välblandad, men saknade spår av årdar eller plog och har troligen varit spadbrukad. Förutom det klassiska lantbruket har man kompletterat med jakt på säl och småvilt. Och naturligtvis fiske, men som vanligt gäddar oss nästan alltid fiskbenen trots finmaskig vattensällning. Det måste helt enkelt förklaras med att fiskens återanvändes i t. ex. gröpe till grisarna, e. dyl. Ett återkommande fenomen är att vi finner hemslaget tegel nära botten av spisarna. Så även i Böle liksom tidigare konstaterats vid undersökningarna på Arnäsbacken norr om Örnsköldsvik. Jämfört med andra undersökta medeltida gårdar mellan Örnsköldsvik och Skellefteå (Arnäsbacken, Ön och Björnsbyn) urskiljer sig Böle genom sin ringa mängd av "importföremål". Båda gårdarna i Böle synes ha en utpräglad agrar karaktär. Hur och varför, får vi återkomma till!

Hoppas du får en trevlig stund med *Arkeologi i Norr 16* och tror att artiklarna väcker en del nya frågor!

Per H. Ramqvist

Gravar och identitet i bronsålderns periferi

Joakim Wehlin

English summary

Dalarna and the inner parts of Gävleborg are located in what is known as the Bronze Age periphery. But what does this really mean? Since the Scandinavian Bronze Age was defined, it has generally been portrayed as a homogenous cultural area. Recent scientific studies of the bronzes and human remains have challenged this view, and highlighted the complexity of interactions in northern Europe at the time. However, several questions remain, regarding what happened in the periphery and how people within it interacted in the networks.

This paper considers burials and earlier archaeological excavations carried out in the area, as well as a new excavation of a burial cairn and new analyses of previously excavated material.

The results shows that the cairn tradition was spread throughout the area, probably accompanied by knowledge of agriculture. Further, the people seems to have explored the region more extensively, particularly the mountain areas. The reasons for this may well be related not only to animal husbandry, but also to increases in demand for hides, furs and horn- or bone craftwork.

The people identified themselves with the environment and their lives in the forest region, which could be described as mobile or semi-mobile, based on hunting and fishing with elements of agriculture. They probably adopted several strategies: some people identifying themselves as hunters, some as herders, and surely others, as something else.

Joakim Wehlin, Dalarnas museum, Box 22, SE-791 21 Falun, Sweden.
joakim.wehlin@dalarnasmuseum.se

Inledning

Dalarna och de inre delarna av Gävleborgs län ligger i vad som benämns som bronsålderns periferi, men vad innebär det egentligen? Bronsålder har alltid utgjort en central del i den skandinaviska arkeologin och detta inte bara för att tidsperioden ligger mellan sten- och järnålder i den traditionella treperiodsuppdelningen (Thomsen 1836). När Oscar Montelius utformade sina typologiska studier vid förra sekelskiftet utgjorde bronsålder stommen och den periodindelning



Joakim Wehlin
(f. 1982) Fil. dr i arkeologi och sedan 2013 verksam vid Dalarnas museum. Avhandlingen tituleras "Östersjöns skeppssättningar. Monument och mötesplatser under yngre bronsålder" och behandlar skeppssättningarnas maritima landskapskontext.

Sedan flytten till Dalarna har Wehlin flyttat forskningsfokus mot inlandet. Förutom ett fortsatt intresse för bronsålderns stenmonument finns också en kommunikationsaspekt kvar genom forskning om skidor från förhistorisk tid.

Montelius (1885, 1917) gjorde för över hundra år sedan står sig fortfarande. Sedan den Skandinaviska bronsåldern definierades, har den befästs som ett relativt enhetligt område med likartade föremålsformer och kulturyttringar under perioden 1700-500 f. Kr. (ex. Kristiansen & Larsson 2007). Under senare år har naturvetenskapliga studier på bronsföremålen och de mänskliga kvarlevorna genom strontiumanalyser och aDNA tydliggjort komplexiteten och omfattningen av den interaktion som skedde i norra Europa vid denna tid (Melheim 2012; Ling et al. 2013, 2014; Allentoft et al. 2015; Frei et al. 2015). Frågan är dock vad som sker i den så kallade periferin och hur människorna där förhåller sig till de överregionala nätverken kopplade till framförallt handeln med koppar, tenn och brons?

Tvåvetenskapliga studier i norra och mellersta Skandinavien har också visat intressanta och nydanande resultat (ex. Balbo et al. 2010; Larsson et al. 2012). I dessa studier relateras det arkeologiska materialet till klimat- och miljöanalyser. Dock fokuserar dessa studier på stenålder. För Norrlands del tyder studier på att älgstammen går ned kraftigt omkring 2000 f. Kr., en nedgång som relateras till klimatförändringar. Detta sker samtidigt som symbolspråket på hållbilder och föremål förändras. Det tycks också som om människorna vid denna tid intresserar sig för skogsfjällsområdena (Baudou 1978; Amundsen 2011; Callanan 2013), men varför man gör detta är inte fullt klarlagt.

Syftet med denna artikel är därför att belysa bronsålderns periferi utifrån människorna som levde där. Att studera periferin till den sydskandinaviska bronsålderskulturen ger andra möjligheter än att studera dess kärna. Utgångspunkten i artikeln är gravmaterialet och de undersökningar som genomförts i området. Artikeln redovisar resultatet av en riktad studie på tidsperioden i området och innefattar en ny arkeologisk fältundersökning samt en rad nya analyser, ^{14}C och osteologi, på tidigare uppgrävt material.

Att studera periferin

Den Skandinaviska bronsålderns geografiska utbredning sträcker sig norrut till Dalälven och längs den norrländska kusten. Förutom metallen kännetecknas perioden speciellt av gravmonumenten i form av högar eller stenrösen, samt de figurativa hållristningarna. Den mel-

lanskandinaviska skogsregionen, dagens Dalarna och inre delarna av Gävleborgs län, har ansetts ligga i ytterkanten av den sydiskandinaviska bronsålderskulturen.

Norr om Dalarna och Gävleborg är det arkeologiska materialet från denna tidsperiod inte lika heterogent. Tidigare har man diskuterat en Arktisk bronsåldersfär (ex. Bakka 1976) men denna har under senare år ifrågasatts (Bolin 1999; Lavento 2001; Eriksson 2009; Anfinset & Wigglesworth 2012). Det är dock tydligt att en markant förändring sker omkring 2000 f. Kr. Perioden har benämnts epineolitikum (Baudou 1995), vilket antyder att människorna i området fortsatt lever i en stenålderskultur. Det är också så tidsperioden beskrivits i den mellanskandinaviska skogsregionen. Människorna fortsätter att leva med fångst som huvudnäring, men med inslag av boskapsdrift i lämpliga områden (Hyenstrand 1962; Lannerbro Norell 1990).

Dalarna och Gävleborg ligger därmed i periferin från två håll. Av den anledningen finns kulturella influenser från båda håll. Det finns exempelvis metallföremål med tydliga kopplingar till den sydiskandinaviska bronsåldern samt spjut- och pilspetsar i kvartsit eller kvartsitliknande material och skiffer som visar på kontakter mot norr, väst och öst (Baudou 1995).

För att närma sig tidsperioden och det ringa arkeologiska materialet behöver man börja i bronsålderns kronologiska periferi, det vill säga yngre stenålder och äldre järnålder. I detta fall är den äldre järnåldern av särskilt intresse. I den mellanskandinaviska skogsregionen finns nämligen en särskild typ av förhistoriska gravar som vanligen benämns som fångstmarksgravar. Dessa gravar har en avgränsad geografisk spridning och de äldsta dateras till århundradena före Kristi födelse.

Fångstmarksgravarnas lägen utanför de traditionella jordbruksbygderna har genom åren fått forskare att speciellt intressera sig för deras ursprung och den stora diskussionen har varit huruvida de ska kopplas till en sydiskandinavisk eller en mer arktiskt präglad kulturgrupp (ex. Selinge 1979; Magnusson 1989; Sundström 1994; Baudou 1995; Dalin 1995; Zachrisson 1997; Ramqvist 2007). Oavsett hur det är med den saken, är det tydligt att fångstmarksgravarna utgör en regional kulturyttring i Dalarna och Gävleborgs skogsområden med omnejd, vid tiden efter den traditionella sydiskandinaviska bronsåldern.

Den stora frågan är således om det går att spåra uppkomsten av fångstmarksgravarna bakåt i tid. Är det möjligen så att Dalarna och Gävleborgs geografiska läge mitt emellan de traditionella jordbrukande bygderna och fångstmarken har påverkat människornas identiteter som resulterat i ett eget kulturellt uttryck under tidig metalltid?

Det magra bronsåldersmaterialet

Denna period i Dalarna och Gävleborgs län har tidigare endast behandlats i ett fåtal arbeten. Det rör sig främst om materialgenomgångar (Hyenstrand 1962, 1978-79; Hermodsson 1985, 1987; Lannerbro Norell 1987) och perioden behandlas vanligen som kortare bisatser i förhållande till de längre diskuterade sten- och järnåldersperioderna. Exempelvis uttrycker Åke Hyenstrand (1962:26):

”Vid jämförelse med landskapen i Mälardalen är Dalarnas sten- och bronsåldersmaterial magert. Dalmaterialet måste därför bearbetas noggrant och kan ej pressas för hårt.”

Från Dalarna känner vi idag till 12 bronsföremål från perioden och från Gävleborgs län är antalet 16. De äldsta av dessa föremål kan dateras till perioden 1500-1300 f. Kr., men majoritet av föremålen är



Fig. 1. Dolkar av olika material från sten- och bronsålder i Dalarna. Överst på bilden är det en skifferdolk från sjön Kvien i Malung, i mitten en flintdolk från sjön Lötén i Lima och underst en bronsdolk från Räfstylla i Torsång. Foto: Helén Sjöstrand.

från tiden efter 1100 f. Kr. och består vanligen av holkyxor (Eriksson et al. 2008; Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

I Dalarna och Gävleborg finns inga säkerställda boplatser från denna tidsperiod, men det finns dock ett antal indikationer på sådana. Exempelvis har ett par möjliga boplatser påträffats i Harmånger socken i Hälsingland (Sundlin 1974). Dessa platser kan utifrån fynd och genom strandlinjeanalys dateras till perioden 1300-500 f. Kr. Nyligen påträffades också en kokgrop och vad som tolkades som ett grophus i Hög i Hälsingland, som daterats till övergången från brons- till järnålder 750-170 f. Kr. (Blennå & Eriksson 2016). För Dalarnas del är boplatsmaterialet ännu mer knapert. Ett antal ¹⁴C-analyser från ett kulturlager och en kokgrop intill ett gravfält från yngre järnålder indikerar en äldre boplatsslokal i Hönsarvet vid Dalälven i Borlänge. Analyserna har givit en datering av den möjliga boplatsten till 1500-900 f. Kr. (Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

Ingen av de ovannämnda boplatserna finns dock i skogsregionen. Från skogsregionen finns två lokaler som är av stort intresse för att förstå denna tidsperiod. Den ena är Fågelsjö på Orsa finnmark och den andra är Tisjön väster om Lima i Västerdalarna. Vid Fågelsjö har man påträffat keramik av asbesttyp som dateras till den aktuella tidsperioden. Runt Tisjön finns fynd, boplatser och gravar som tillsammans täcker hela perioden från yngre stenålder till äldre järnålder (Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

I Dalarna och Gävleborg finns också ett fåtal fångstgropar som daterats genom ¹⁴C-analyser till bronsålder (Eriksson et al. 2008; Wehlin & Lannerbro Norell 2016). Fångstgropar är dock en svårdaterad fornlämning och en typ av anläggning som använts från stenålder fram tills modern tid. Från och med bronsålder ökar dock fångstgroparna i antal i hela norra delen av Skandinavien, men de flesta anläggningarna har blivit daterade till järnålder (Ramqvist 2007).

Rörande gravformerna är det främst kuströsen som studerats (Hermodsson 1985, 1987). Förutom detta har de närmast jämförbara studierna genomförts på material i södra Norrland (Baudou 1968, 1995; Baudou & Selinge 1977; Selinge 1979; Bolin 1999). På senare tid har dock intressanta studier gjorts i motsvarande områden i skogsregionen i Norge (Amundsen 2011; Mjærums 2012).

Gravtyperna i den mellanskandinaviska skogsregionen liknar de som

finns i södra Skandinavien vid samma tid och består främst av rösen som vanligen mäter 8-15 meter i diameter. Vid kusten i Gävleborg finns en stor mängd rösen, men ett flertal finns också längs Dalälven upp till Siljan. Vid kusten finns även trettioalet långrosen som till formen är avlånga och kan mäta uppemot 45 meter i längd. Det finns också ett mindre antal skeppssättningar. Endast en handfull av dessa gravar har blivit undersökta och de har daterats utifrån form och placering i landskapet (Hermodsson 1985; Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

Den tydliga förändring som sker i Sydsandinavien under yngre bronsålder, 1100-500 f. Kr. är inte lika tydlig i skogsregionen. Exempelvis den omställning från enskilda eller grupper av stenmonument till bygdegravfält sker inte i Dalarna och Gävleborg vid denna tid, inte ens vid kusten. Det tycks som om traditionen att begrava sina döda i större stenrosen fortlever. Detta är särskilt tydligt vid kusten där det finns rösen på lägre nivåer i terrängen, lokaler som under bronsålder var under vattennivån. Gustaf Hallström (1949) har kallat dessa rösen ”nykuströsen” och daterar dem till äldre järnålder.

I skogsregionen sker, i likhet med områdena längre norrut, en tydlig förändring först omkring vår tideräknings början. Vid denna tid etableras de första gravfälten och indikationer på boskapsdrift syns i landskapet. Det är också vid denna tid som de första järnföremålen dyker upp i området och det finns också lämningar efter järnhantering (Eriksson et al. 2008; Carlsson 2016; Wehlin 2016).

Gravtyper och undersökningar

Den största delen av de synliga lämningarna från tidsperioden 2000-1 f. Kr. utgörs av gravmonumenten varav ett mindre antal blivit arkeologiskt undersökta. De flesta idag synliga gravarna i området är i form av stenrosen, men det finns också högar. De flesta av högarna dateras till den yngre delen av järnålder, men det finns också ett par möjliga undantag (Hovanta 2002; Wehlin & Lannerbro 2016).

De gravmonument som tydligast kan dateras till bronsålder är stenrosena och i stor utsträckning är det förekomsten av hållkistor i dessa som använts som belägg för deras ålder. Detta beror på att fyndmaterialet i övrigt är mycket litet. Endast en handfull rösen med hållkistor har blivit sakkunnigt undersökta i Dalarna och Gävleborg och de flesta av dessa ligger vid kusten.

Kust- och klackrösen

Den förmodligen äldsta graven som undersökts i området ligger vid kusten och grävdes ut 1932 av Erik Bellander (1938:139). Röset låg vid Ringsnäs i Söderala nära Söderhamn och innehöll en 2,5 meter lång hållkista. I kistan påträffades en bronsnål samt en bronsspiral eller pärla. Dateringen är svår eftersom fynden är fragmentariska. Kistans storlek talar dock för att den skulle kunna vara från äldre delen av bronsålder, 1500-1100 f. Kr. Evert Baudou (1959, 1968) som undersökt ett stort antal norrländska kuströsen menar att längden kan användas som dateringsunderlag. Detta eftersom skelettbegravningar främst skedde under den äldsta delen av bronsålder och krävde manslånga kistor.

Ett annat kustnära röse undersöktes 1972 av Sverker Söderberg (1979). Röset som var 13-14 meter i diameter och 1,5 meter högt låg på klapperstensåsen vid Grinduga i Valbo socken nära Gävle. Något söder om centrum av röset påträffades en hållkista av sandsten. I denna fanns en mindre samling brända ben och två föremål av brons, en pincett och en ornerad dubbelknapp. Fynden daterar graven till 1100-900 f. Kr. och ¹⁴C-analys på de brända benen bekräftar denna datering (se tab. 1).

På Hedeberget väster om Hudiksvall fanns tidigare ett flackt röse, eller stensättning, 8 meter i diameter. Vid inventeringen 1956 uppmärksammades att röset var rejält omkastat och brända ben påträffades i ytan. Detta föranledde att röset undersöktes året därpå. Vid undersökningen påträffades två koncentrationer med brända ben. Benen i den ena har bedömts till en medelålders man och i den andra en ung kvinna, högst 20 år gammal. Förutom benen återfanns två brända flintavslag (SHM inv.nr. 25617, 25793). Ben från den förmodade mannen har genom ¹⁴C-analys daterats till 487-208 f. Kr (tab. 1).

I Rogsta och omkring fem kilometer norr om Hudiksvall finns en samling rösen varav ett blivit undersökt. Det undersökta röset är restaurerat och mäter idag 9 meter i diameter och är nära 1 meter högt. I röset, som undersöktes av Mårten Stenberger 1929, påträffades en hållkista, 2,45 x 1 meter stor, men i övrigt inga fynd (ATA dnr 4946/29). Förutom det undersökta röset finns ytterligare tre stenmonument på lokalen. Två runda rösen, 5 respektive 13 meter i diameter och ett långgröse som är 16 meter långt och 4,5 meter brett.

De ovan nämnda typen av rösen, kuströsen, är den gravtyp som hitintills föranlett den största diskussion i området. Dessa rösen ligger utefter ett smalt band längs kusten från norra Gästrikland upp till Piteå. Mycket tyder på att etableringen av rösen är en influens från Mellansverige, men att det skulle röra sig om en ren immigration söderifrån ifrågasätts dock alltmer (Baudou 1995). Rösen är från mellersta och yngre bronsålder 1200-700 f. Kr. och har byggts strandnära, ofta vid sund. Hallström (1949) har dock konstaterat att det finns en till yngre dateringsepok till järnålder efter Kristi födelse. Dateringarna grundas främst på rösenas höjdlägen och baseras på att dåtidens rösen byggdes strandnära. Samma mönster är tydligt också i Gävleborgs län (Hermodsson 1985, 1987). Det är dock tydligt att inte alla rösen ligger i strandnära lägen. Det finns också rösen ett par mil från kusten och ofta belägna på höjder.

I Dalarna finns också en typ av rösen som avviker från mönstret och ligger belägna på markanta höjder, vanligen bergsklackar, ett stycke från närmste vatten. Dessa rösen har ett liknande uttryck som kuströsen längs östersjökusten.



Fig. 2. På Djurmo klack i Gagnef finns två rösen, fornlämning Gagnef 52-53. Foto: Mats Norell.

De aktuella rösena i Dalarna benämns klackrösen och är belägna på bergskrön. Dessa uppmärksammades redan av Gustaf Hallström (1931) som benämnde dem som bergsrösen. Kända exempel finns på Djurmo klack i Gagnef, på Uvklitt i Leksand och på Bispbergs klack i Säter. Samtliga rösen har det gemensamt att de är lagda på vackra platser med vida vyer och strategiska lägen. Inget röse av denna typ är arkeologiskt undersökt, men rösena på toppen av Djurmo klack (fig. 2) utgör en fin miljö. På klacken finns två rösen, 17 respektive 7 meter i diameter. Båda rösena är omkring 1 meter höga. Centralt i det mindre röset finns en grop och i kanten på denna ligger tre stenhällar lutade mot varandra. Dessa hällar kan utgöra rester efter en gravkista (Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

Inlandsrösen

I Dalarnas län har endast ett fåtal stenrösen som sannolikt hör till bronsålder blivit sakkunnigt undersökta. Ett av dessa undersöktes av författaren tillsammans med den lokala hembygdsföreningen sommaren 2015. Röset ligger på Fornäs udd vid sjön Runn nära Vika. På



Fig. 3. Röset på Fornäs udd vid undersökningstillfället, fornlämning Vika 55. I det undersökta rösets östra del, nära kantkedjan, fanns en kista byggda av flata hällar. Kistan har sannolikt innehållit en grav. Foto: Joakim Wehlin.

Fornäs udd finns flera gravrösen och stensättningar från förhistorisk tid. Längst ut på udden ligger det största röset som är 14 meter i diameter och 1 meter högt. Sammantaget finns 14 kända gravar, varav flera sannolikt är från järnålder. Undersökningen omfattade den ena halvan av ett nära 9 meter i diameter stort och omkring 1 meter högt röse (fig. 3). Röset ligger i en sluttning ned mot sjön. Vid undersökningen påträffades inget föremål eller någon begravning. I rösets östra del, nära kantkedjan, fanns en stenkista byggd av fyra flata stenhällar. Denna kista kan ha innehållit en begravning, men att benen idag mulnat bort. Denna typ av stenkistor är vanligt förekommande i gravar från bronsålder. Nära botten av röset fanns ett några centimeter tjockt kolrikt jordlager. Analysen av jorden visar att det sannolikt rör sig om jord och material som fallit ned och samlats på genom åren. Det skulle också kunna vara rester av en äldre markyta och i så fall visar det att röset byggts i två omgångar. Det vill säga att röset i ett första skede varit flackt, endast några decimeter högt, och sedan byggts på vid ett senare tillfälle.

En liknande plats som den på Fornäs udd finns också på Salunäset vid Siljan strax söder om Rättvik. Där finns två grupper med gravar. I den norra delen finns en samling med tre rösen och i söder en samling med fyra rösen. Ett röse i den norra delen är betydligt större än de övriga, 10 meter i diameter och 1 meter högt. Fem av de mindre rösen har undersökts och det som hittades var kol och enstaka brända ben. I ett av rösen fanns en kistkonstruktion som möjligen liknande den som påträffades på Fornäs udd (Serning 1966).

Det är dock tydligt att inte alla större rösen eller stensättningar är från bronsålder. Vid Smedsbo i Grytnäs har undersökningar av ett flackt röse och en intilliggande stensättning visat detta. Gravarna låg på en höjdrygg omkring 700 meter öster om Dalälven. I den större graven, som var 10 meter i diameter, påträffades endast brända ben (Östmark 1982; Skålberg 1989). Benen kom från en individ och har daterats genom ^{14}C -analys till 340-540 e. Kr. Den mindre stensättningen var fyra meter i diameter och vid undersökningen påträffades ett fåtal brända ben och kol. Graven har daterats genom ^{14}C -analys till 660-1640 e. Kr. Med tanke på resultatet från den större stensättningen, är det högst sannolikt att denna grav skall dateras till vendel- eller möjligen vikingatid, 550-1100 e. Kr.

I Vade i Hälsingland finns ett par liknande flacka stensättningar, 8-9 meter i diameter, som utifrån fynden daterats till förromersk-romersk järnålder. En av dessa stensättningar hade mittblock och i graven påträffades brända och obrända ben tillsammans med kam- och järnfragment (Eriksson et al. 2008). Ett ensamliggande mindre kuströse har också undersökts i Lönnånger i Hälsingland (Blennå 2012). Röset var vid undersökningstillfället kraftigt förstört och var omkring 7 meter i diameter. Ingen begravning eller andra daterbara fynd påträffades i röset. På ett ställe påträffades rödockra och centralt i röset fanns utspridd krossad kvarts. Utifrån höjden över havet dateras röset till äldre järnålder.

Skeppssättningar och långrösen

På Tingsnäs udde vid Siljan, endast 9 kilometer från ovan nämnda Salunäset, undersöktes ett stenröse och en mindre stensättning 1960 av Inga Serning (1966). Förutom dessa två gravar finns ytterligare ett röse på udden och alla tre ligger på rad och följer strandlinjen. De båda rösena är något ovala och är ca 10 meter i diameter och 1 meter höga. Under stenpackningen i det undersökta röset påträffades en 9 meter lång stenkonstruktion i form av ett skepp (fig. 4). I övrigt påträffades inga fynd. Stensättningen undersöktes endast delvis men ingen kista eller andra fynd hittades.

Uppbyggda skepp av sten likt den som påträffades i röset benämns skeppssättningar och är vanligt förekommande under tidsperioden 1300-700 f. Kr., men detta främst i kustområdet (Wehlin 2013). Skeppssättningarna ligger vanligen vid dåtidens kust, vilket gör skeppet på Tingsnäs udde mycket intressant. Norr om Mälardalen finns endast ett fåtal kända skeppssättningar och samtliga av dessa ligger i närheten av dåtidens kust. I Gävleborgs län finns sju kända skeppssättningar, skeppsformade stensättningar eller rösen. Samtliga dessa skeppssättningar är 7-14 meter långa och 2,5-5 meter breda. Det är också inom den storleksramen som de flesta av Östersjöns skeppssättningar ligger och även skeppssättningen som påträffades i röset på Tingsnäs udde.

Ser man till den geografiska spridningen på skeppssättningarna, slutar de i princip där långrösena börjar i norr. Detta är intressant då de båda monumenten till viss del liknar varandra, inte minst den avlånga formen och orienteringen. Majoriteten är orienterade inom



Fig. 4. Röset och skeppssättningen på Tingsnäs udde vid utgrävningen, fornlämning Leksand 102. Foto: Inga Serning, Riksantikvarieämbetet.

kompasspektret NV-SO till NO-SV och tycks generellt följa den dåtida kustlinjen (FMIS).

I Gävleborgs län finns 32 registrerade långgrösen. Det största är 45 meter långt och 12 meter brett och det minsta är 5 meter långt. Inget långgröse har blivit undersökt, men de kan sannolikt dateras till bronsålder. I långgrösenas syns ofta en eller flera gropar och ibland också rester efter stenkistor. Flertalet har kallmurad kantkedja och i några fall finns resta stenar vid någon av kortsidorna (FMIS).

I en jämförelse med skeppssättningarna i östersjöområdet (Wehlin 2013) stämmer storlekarna på långgrösen i Gävleborgs län väl överens, även om långgrösen tenderar att vara något bredare. Det är

också vanligt att båda typerna av monument ligger i rösemiljöer och att de uppträder i par. Av de 32 långrösen som finns registrerade i Gävleborg ligger åtta i par.

Gravfälten

Sammanställningen av genomförda undersökningar av gravar visar att det finns ett antal stenrösen som kan dateras till den period som i södra Skandinavien benämns bronsålder, 1700-500 f. Kr. Det finns också undersökta ensamliggande rösen som bör dateras till äldre järnålder. I kustregionen går dessa grupper av rösen att skilja åt med hjälp av strandlinjeförskjutningen. I inlandet blir det betydligt svårare och en undersökning är nästintill ett måste för att avgöra rösets ålder. Det är dock tydligt att traditionen att begrava sina döda i stenrösen fortlever längre i södra inlandet än i övriga Skandinavien. Stenrösen ligger ensamma eller i mindre grupper, vilket skiljer sig från de gravfält som växer fram i södra Skandinavien i slutet av bronsålder.

För att reda ut frågan om när gravfälten börjar etableras i skogsregionen, har ett antal riktade ¹⁴C-dateringar gjorts på undersökta gravar på de äldre gravfälten. Inte mycket arkeologiskt material finns att tillgå, men ett par gravfält valdes ut för analyser.

Vid Svengården intill Dalälven nära Stora Skedvi i Dalarna finns ett mindre gravfält med sju stensättningar. Gravfältet ligger på en liten höjdrygg och gravarna är uppbyggda av sten och är omkring 3-7 meter i diameter och några decimeter höga. Utseendemässigt ser det ut som ett gravfält från järnålder, men när man genomförde en utgrävning av en av dessa påträffades inga fynd som kunde bekräfta en sådan datering. Den grav som undersöktes låg på krönet av höjdryggen och var vid undersökningstillfället omkring 5 meter i diameter och uppbyggd i två skikt. Centralt fanns en liten kista av kantställda stenar (fig. 5). Kistan var omkring 0,4 meter stor och i denna fanns brända ben och ett kvartsstycke (Hyenstrand 1972). Kistan antydde en äldre datering, vilket också ¹⁴C-analysen kunde bekräfta. Benen från begravningen daterades till tidsperioden 750-400 f. Kr. Graven är alltså betydligt äldre än man tidigare trott, men gravfältet i övrigt är sannolikt från järnålder.

Det ovannämnda gravfältet ligger i det som idag är traditionell odlingsbygd och skiljer sig inte nämnvärt från de gravfält som påträffas

i södra Skandinavien från samma tid. Det finns flera sådana gravfält i odlingsbygderna i Dalarna och Gävleborg. De äldsta av dessa dateras vanligen till folkvandringstid, 400-550 e. Kr. och de ligger i anslutning till åkermarken i dalgångar och på slätterna. En del gravar ligger centralt i bygden, i dagens åkermark, andra ligger i skogsbackar, längs sjöstränderna och i skogsranden (Eriksson et al. 2008; Carlsson 2016). De gravar som ligger längs sjöarna och i skogsranden liknar en annan typ av gravfält som finns i området och som idag vanligen benämns som fångstmarksgravfält, tidigare skogs- eller insjögravfält. Det finns inte heller någon klar definition av skillnaden mellan fångstmarksgravar och bygdegravar.



Fig. 5. Den undersökta graven på gravfältet vid Svengården, fornlämning Stora Skedvi 8. Foto: Åke Hyenstrand, Dalarnas museums arkiv.

Fångstmarksgravfälten ligger ofta på välexponerade platser, ofta på ett näs som bildats av en grusås. Gravarna består vanligen av runda och tätt lagda stensättningar med en diameter på mellan 2,5 till 5 meter, det finns också en handfull tresidiga stensättningar vilket annars är vanligt längre söderut (Wehlin 2016).

I Dalarna finns fångstmarksgravarna främst i de norra och mellersta delarna och exempel på sådana gravfält finns vid Vindförbergs udde i Oresjön, Skejsnäset vid Siljan (fig. 6), Busjön i Äppelbo, Hästnäset vid sjön Horrmunden i Transtrand, Rullbonäset vid Venjansjön och på Getryggen vid sjön Amungen på länsgränsen mellan Dalarna och Gävleborg. Fångstmarksgravar finns dock inte endast vid insjöar. Liknande gravar från samma period påträffas också i fjällområdena, exempelvis ovanför trädgränsen på Fulufjällets östra sluttning och på Fjätsjöriets västra sluttning i nordöstra Idre. Fångstmarksgravar finns förutom i Dalarna och Gävleborg också i Jämtlands- och Västernorr-



Fig. 6. Stensättningar på Skejsnäset, fornlämning Mora 55. På gravfältet finns 35 kända stensättningar varav två undersöktes 1980. Foto: Magdalena Stjernberg, Dalarnas museums arkiv.

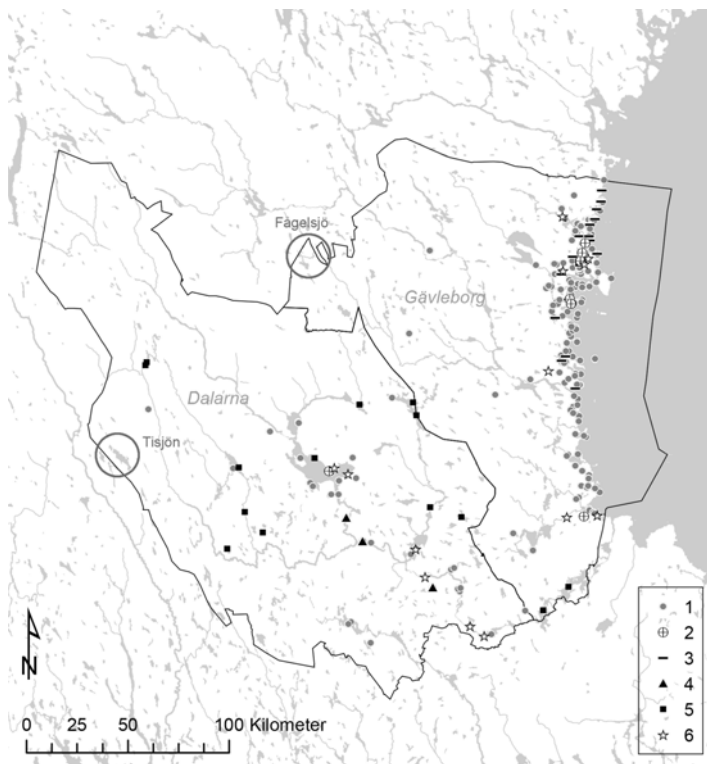


Fig. 7. Karta över Dalarnas och Gävleborgs län med: 1. Gravrösen, 2. Skeppssättningar, 3. Långrösen, 4. Klackrösen, 5. Större fångstmarksgravfält och 6. Undersökta gravrösen.

lands län. De förekommer också i motsvarande område i Norge, främst i Hedmark och Oppland (Wehlin 2016).

Flera av fångstmarksgravfälten i skogsregionen har blivit undersökta. Dessa undersökningar genomfördes främst under 1900-talets första hälft och de mer omfattande undersökningarna skedde i anslutning till Inga Sernings forskning om Dalarnas järnålder. Åren efter att arbetet publicerades undersöktes också Dalarnas största fångstmarksgravfält på Vindförbergs udde i Oresjön (Bellander 1938; Hallström 1945;

Serning 1966; Lipping 1976). Det går också att lägga till de undersökningar som genomförts på fångstmarksgravfälten vid Smalnäset, Krankmårtenhögen och Grundsjön som ligger direkt norr om Dalarna i Jämtlands län. Dessa undersökningar genomfördes från mitten av 1950-talet till 1971 (Ambrosiani et al. 1984; Bolin & Edenmo 2001).

I de fångstmarksgravar som undersökts har man vanligen påträffat en samling brända ben och i vissa fall några mindre järnföremål i form av pilspetsar, knivar och spännen. Förutom järnföremålen har ibland också kammar och pilspetsar av horn eller ben samt pärlor av olika typer påträffats.

De gravar från Dalarna som utifrån morfologi, placering på gravfältet och fyndinnehåll kan antas vara de äldsta, har ^{14}C -analyserats inom ramen för denna studie. Dessa visar att fångstmarksgravfälten i skogsregionen började anläggas omkring vår tideräknings början. Detta stämmer väl överens med de resultat som framkommit i områdena runt omkring, men där antas fångstmarksgravarna var ytterligare några århundraden äldre (Ambrosiani et al. 1984; Bergstøl 2008).

Det finns också ett par äldre gravfält i Gästrikland som behöver diskuteras i relation till fångstmarksgravfälten. Det ena ligger i Hamre i Österfärnebo och är regionens största gravfält med 134 gravar bestående av en hög, 95 runda stensättningar, 34 tresidiga stensättningar, 2 rektangulära stensättningar och 2 resta stenar. Av dessa undersöktes 23 gravar redan på 1870-talet och då påträffades brända ben och kol. På 1930-talet genomfördes nya undersökningar av 6 runda och 3 tresidiga stensättningar (Bellander 1938:25ff). I gravarna påträffades brända ben samt brandlager och inga daterbara fynd. Gravarnas utformning och läge i landskapet gör att de sannolikt bör dateras till romersk järnålder. Ett gravfält med liknande läge i landskapet finns också vid Miheden på Ön i Hedesunda endast 17 kilometer nordöst om det stora Hamregravfältet (Bellander 1938:51ff).

Tisjön, en nyckellokal

Inga boplatser från samma tidsperiod har ännu påträffats i närheten av fångstmarksgravfälten i Dalarna och Gävleborg. I Vuludalen i Norge har man dock hittat kokgropar som skulle kunna vara samtida med de närbelägna gravarna (Bergstøl 2008). Det finns dock en lokal i Dalarna med stor potential för framtida studier. Lokalen är Tisjön i Lima,

Västerdalarna (fig. 7). Vid Tisjön finns ett mindre fångstmarksgravfält som ligger invid Örviken och där en grav ¹⁴C-daterats till 22-214 e. Kr.

Denna sjö är intressant ur flera hänseenden och fynd har gjorts från yngre stenålder till äldre järnålder. Vid Tisjön har man bland annat hittat tre flintdolkar och en holkyxa av brons, vilka visar att området varit bebott under yngre sten- och bronsålder. Flera flintdolkar och bronsföremål har också påträffats i Limaområdet öster om Tisjön. Runt Tisjön finns flera kända förhistoriska boplatser varav flera undersöktes med anledning av vattenregleringarna på 1960-talet (Östberg 1972). Merparten av boplatserna har daterats till stenålder, men sannolikt går en av dem att hänföra till tiden omkring 2000 f. Kr. och är därmed samtida med flintdolkfynden. Boplatserna ligger på den nordvästra sidan av Tisjön och vid undersökningen framkom sju härdar och ett relativt stort material med brända ben. ¹⁴C-analyser på benmaterialet har givit dateringar till yngre stenålder och perioden 2500-2100 f. Kr. I södra delen av Tisjön finns två fångstgropssystem på varsin sida om ett litet berg. Dessa fångstgropssystem är 825 respektive 620 meter långa och beskrivs av ortsbefolkning som grävda för fångst av vildren. Två av fångstgroparna i det ena systemet har undersökts och en av dateringarna antyder att de kan ha börjat användas för omkring 3000 år sedan. Dateringen är gjord på kol från vad som tolkats som en äldre markyta från tiden då fångstgropen grävdes. De övriga två analyserna är genomförda på kol från träkonstruktionen och dateras till yngre järnålder (Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

Tisjön är ett intressant område och ligger mellan Västerdalälven och Klarälven. Dalälven är naturligtvis en möjlig kontaktlänk, men den mer naturliga kontaktvägen för de boende vid Tisjön har sannolikt varit Klarälven. Vägarna ledde både söderut mot Värmland och de västra delarna av dagens Sverige, men också norr- och västerut in i dagens Norge. Tisjön ligger också nära ett område där röd kvartsitisk sandsten finns, nämligen Spjutsäl och Buråberg i norra Venjans socken (Lannerbro 1992:11ff). Denna sten har varit attraktiv för tillverkning av stenredskap vid denna tid.

Att människor har varit bosatta vid Tisjön under bronsålder skulle kunna kopplas till lågfjällsterrängen i sjöns närhet. Sydöst om Tisjön ligger lågfjällsområdet Tandövala som historiskt sett varit viktigt som resursområde, inte minst för boskapsdrift, fodertäkt och jakt (Kardell

et al. 1982). Att människor i området börjat med boskapsdrift vid den här tiden visar också pollenanalyser från älvdalen i Lima (Eriksson ms).

Analys

Från de undersökningar som har genomförts på rösen av bronsålderskaraktär finns inte mycket av fyndmaterial att använda för en datering. ^{14}C -analyser har genomförts på bränt benmaterial från Smedsbo, Grinduga, Hedeberget och Svengården (fig. 8 och tab. 1).

Tab. 1. Tabell över genomförda ^{14}C -analyser. Kalibreringen är gjord i OxCal 4.2 (Bronk Ramsey 2009) med kalibreringskurvan IntCal13 (Reimer et al. 2013).

RAÄ nr	Lokal	Kontext	Lab nr	BP	+/-	Material	Datering (2 σ)
<i>Rösen och stensättningar</i>							
Grytnäs 20	Smedsbo	Röse	Ua-50450	1637	33	Br. ben	338-535 e.Kr.
Grytnäs 21	Smedsbo	Stensättning	St-11500	810	270	Kol	660-1640 e.Kr.
Gävle 325	Grinduga	Röse	Ua-50278	2834	31	Br. ben	1107-910 f.Kr.
Hälsingtuna 172	Hedeberget	Stensättning	Ua-50451	2308	44	Br. ben	487-208 f.Kr.
Stora Skedvi 8	Svengården	Röse	Ua-50462	2439	32	Br. ben	752-407 f.Kr.
<i>Fångstmarksgravar</i>							
Lima 14	Örviken	Grav 1	Ua-50453	1906	35	Br. ben	22-214 e.Kr.
Ore 6	Vindförberg	Grav 6	Ua-50459	1874	34	Br. ben	66-231 e.Kr.
Venjan 2	Finnäset	Grav 1	Ua-50465	1772	31	Br. ben	138-343 e.Kr.
<i>Bronsålderslager</i>							
Borlänge 155	Hönsarvet	Kokgrop A63	GrN-26524	3030	60	Kol	1430-1111 f.Kr.
Borlänge 226	Hönsarvet	Nedgrävning A31	Poz-9558	2820	35	Kol	1108-896 f.Kr.
Borlänge 226	Hönsarvet	Gravränna A2	Poz-9557	2930	35	Kol	1226-1014 f.Kr.
Borlänge 226	Hönsarvet	Nedgrävning A14	Poz-9573	3060	35	Kol	1412-1228 f.Kr.
Borlänge 226	Hönsarvet	Nedgrävning A8	Poz-9553	3185	35	Kol	1528-1401 f.Kr.
<i>Stenålderslager</i>							
Lima 2	Tisjön	Lokal 1095	Ua-50452	3822	37	Br. ben	2456-2144 f.Kr.
Los 68	Fågelsjö	Lokal 824, FV41	Ua-50455	6675	51	Br. ben	5673-5491 f.Kr.
Los 68	Fågelsjö	Lokal 824, FR-S61	Ua-50454	7182	52	Br. ben	6210-5931 f.Kr.
Ore 6	Vindförberg	Grav 3	Ua-50457	6649	44	Br. ben	5639-5491 f.Kr.
Ore 6	Vindförberg	Grav 3	Ua-50458	6039	44	Br. ben	5053-4804 f.Kr.
Ore 6	Vindförberg	Grav 20	Ua-50460	6191	39	Br. ben	5291-5029 f.Kr.
<i>Övriga genomförda dateringar</i>							
Hög 317	Kungsgården	F28, Provruta 10	Ua-50276	50	30	Obr. ben	1694-1919 e.Kr.
Hög 317	Kungsgården	F96, Provruta 10	Ua-50277	1238	31	Br. ben	685-879 e.Kr.
Norråla 174	Siknäs	Boplat fynd	Ua-50279	90	30	Br. ben	1685-1928 e.Kr.

I övrigt antyder de fåtalen fynd samt de inre konstruktionerna som påträffats i rösen, nämligen hållkistor och en skeppssättning, på en datering till bronsålder.

Rörande fångstmarksgravarna så är det stora gravfältet på Vindförberg det som blivit fullständigt undersökt och som har ett stort material för datering. Vid undersökningen påträffades dock en stenåldersboplats direkt under gravfältet och det är tydligt att benmaterialet från denna blandats med gravmaterialet. Av den anledningen resulterade ett antal av ^{14}C -analyserna i stenåldersdateringar (tab. 1). Magdalena Lipping (1976) har gjort en sammanställning av fyndmaterialet, men i denna utelämnas benmaterialet och stenåldersföremålen. Stenåldersboplatser under fångstmarksgravfält har konstaterats på flera håll, exempelvis Krankmårtenhögen och Smalnäset (Ambrosiani et al. 1984) samt Korsnäset i Dalarna (Serning 1965). För att söka ordning i benmaterialet från Vindförbergs udde har osteologistudent Hanna Johansson (2016) genomfört en analys av delar av gravmaterialet. Johansson konstaterar att materialet är sammanblandat, men anser det möjligt att kunna urskilja stenåldersbenen från gravmaterialet (tab. 2).

Förutom fångstmarksgravfältet på Vindförberg har en grav från Finnäset i Venjan och en grav från Örviken vid Tisjön i Lima ^{14}C -analyserats (tab. 1). De tre daterade fångstmarksgravarna från Dalarna ligger samtliga inom tidsspannet 20-340 e. Kr. (fig. 8), vilket stämmer väl överens med de analyser som genomförts på exempelvis Krankmårtenhögen (Ambrosiani et al. 1984).

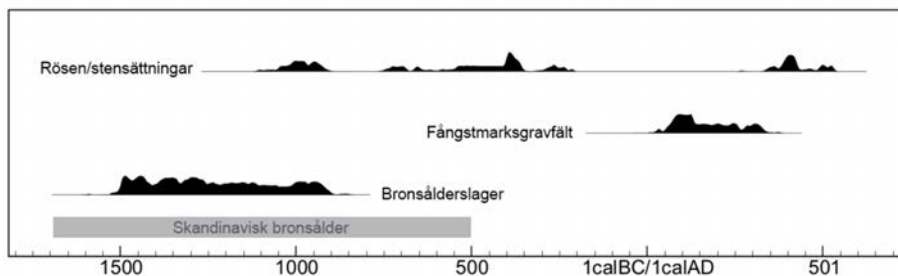


Fig. 8. Summeringsdiagram över de genomförda ^{14}C -analyser från figur 8 som resulterat i dateringar till brons- respektive äldre järnålder. Kalibreringen är gjord i OxCal 4.2 (Bronk Ramsey 2009) med kalibreringskurvan IntCal13 (Reimer et al. 2013).

Från Hönsarvet, intill Dalälven, i Borlänge har ett antal ^{14}C -analyser från kulturlager och en kokgrop som påträffades vid undersökningar på 1990 och 2000-talen resulterat i bronsåldersdateringar (fig. 8 och tab. 1). De daterade kulturlagren och kokgruppen ligger intill ett gravfält från yngre järnålder och antyder att en äldre boplatsslokal funnits där omkring tiden 1500-900 f. Kr. Analyser av jordprover från platsen innehöll mållafrön som indikerar åkerjord och det äldsta lagret hade tydlig karaktär av gammal odlingsjord. Att det funnits människor i detta område vid denna tid finns det flera indicier på. Exempelvis har det påträffats ristningar på Lusberget fem kilometer sydväst om Hönsarvet som liknar de som påträffas längre söderut. De flesta be-

Tab. 2. Genomförda osteologiska analyser på fångstmarksgravar i Dalarna och Gävleborgs län. Sammanräknat omfattar materialet beträffande åldersbestämningar: 3 äldre, 19 vuxna, 2 unga och 2 barn och vad gäller könsfördelning: 3 kvinnor, 5 kvinnor?, 5 män och 3 män?

RAÄ nr	Lokal	Anl nr	Antal	Ålder	Kön	Referens
Alfta 38	Södra Getryggen	4	1	Vuxen	Kvinna	Serning 1966
Rättvik 126	Hästudden		1	Under eller i medelålder	Man	Gejvall 1966
Transtrand 80	Hästnäset	2	1	Vuxen	Man	Gejvall 1966
Transtrand 80	Hästnäset	3	1	Vuxen	Kvinna?	Gejvall 1966
Transtrand 80	Hästnäset	4	1	Vuxen	Man?	Gejvall 1966
Transtrand 80	Hästnäset	5	1	Ålderstigen	Kvinna?	Gejvall 1966
Transtrand 140	N Bredsundsnäset	2	1	Ålderstigen	Kvinna	Gejvall 1966
Transtrand 140	N Bredsundsnäset	3	2	Vuxna	Man & Kvinna	Gejvall 1966
Transtrand 140	N Bredsundsnäset	4	1	Övre medelålder	Man	Gejvall 1966
Transtrand 50	S Bredsundsnäset		1	Äldre	Man?	Gejvall 1966
Rättvik 102	Tjällassen		1	Vuxen	Man	Sellstedt 1967
Ore 6	Vindförberg	3	3	Vuxen, barn samt oident.		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	6	1	Vuxen		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	8	1	Övre medelålder		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	14	1	Vuxen		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	15	1	Vuxen	Kvinna?	Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	16	1	Vuxen		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	20?	1	Ung	Man?	Gejvall 1966
Ore 6	Vindförberg	24	2	Vuxna		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	30	1	Vuxen		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	35	2	Vuxen och ung (10-24 år)		Johansson 2016
Ore 6	Vindförberg	42	1	Oidentifierad		Johansson 2016
Lima 14	Örviken	1	1	Vuxen	Kvinna?	Serning 1966
Lima 14	Örviken	5	2	Vuxen och barn (7-10 år)	Kvinna?	Serning 1966

står av skålgropar, men det finns också ett par ringmotiv (Wehlin & Lannerbro Norell 2016).

Inom ramen för studien genomfördes ^{14}C -analyser på ytterligare tre lokaler som var av intresse, men resultatet föll utanför det antagna. Ett försök gjordes att om möjligt finna en yngre datering i stenåldersmaterialet från Fågelsjö i Los. Keramiken som påträffats vid sjön antyder en yngre boplatz i området (Wehlin & Lannerbro 2016). Ett intressant boplatz- och gravområde har också provundersökts vid Siknäs i Norrala (ATA dnr 1825/86). Materialet från Siknäs visade sig dock vara betydligt yngre. Mellan åren 2011 och 2012 genomfördes arkeologiska undersökningar omkring gravhögar i Hög socken i Hälsingland (Blennä & Eriksson 2016). En provgröp undersöktes intill ett större stenblock och resulterade i fynd av både brända och obrända ben. Kontexten gjorde att det var intressant med en datering, men resultatet blev betydligt yngre än förväntat. Analysresultaten från de tre ovan nämnda lokalerna redovisas i tabellen (tab. 1).

I de fångstmarksgravar som undersökts har man vanligen påträffat brända ben (tab. 2). Eftersom det rör sig om brandgravar, där benen är väldigt fragmentariska, är en bedömning av ålder och biologiskt kön svår. Endast ett fåtal gravar har bedömts osteologiskt. Dessa analyser visar att de gravlagda främst varit vuxna eller ålderstigna, men i något fall även ungdomar och barn (tab. 2). I några gravar har två individer begravts. Förutom människoben är ben och horn från älg och hund vanligast, men andra djurarter förekommer, exempelvis häst och får/get (Gejvall 1966; Sellstedt 1967; Johansson 2016).

Gravtyper och regionindelningar

Att det funnits en rad olika gravtyper under brons- och järnålder i Dalarna och Gävleborgs län har uppmärksammats av samtliga arkeologer som varit verksamma i området. Gravarna i skogslandskapet, fångstmarksgravarna, gäckade tidigt forskarna och redan i mitten av 1800-talet undersöktes därför de första gravarna. Man konstaterade då att det sannolikt inte rörde sig om en jordbrukande befolkning, utan kanske snarare om de första inbyggarna och järntillverkarna (Vahlin 1873). Diskussionen kring vad gravarna i skogslandskapet representerar följdes upp av Gustaf Hallström (1931, 1945) och sedan dess har en rad teorier lagts fram. Hallström (1931:94ff) menade att dessa rösen och

gravfält skall ses som lämningar efter människor som kommer längre söderifrån för att tillfälligtvis jaga i skogsområdena. Ur detta växer en grupp fram, som Hallström benämner yrkesjägare, vilka senare tar de nya landområdena i besittning.

Inga Serning är den som studerat Dalarnas järnålder mest ingående. Serning (1966) går igenom en större del av det undersökta gravmaterialet och kompletterar också med egna undersökningar. Serning konstaterar att det finns olika gravtyperna men tar inte riktigt ställning till vad de representerar. Sernings forskning övergår senare till en inriktning mot den tidiga järnhanteringen i Dalarna (Serning 1973).

I samband med fornminnesinventeringarna, och det nya material som tillkommit i och med dessa, genomför Åke Hyenstrand (1974) en mer konkluderande studie över Dalarna. Hyenstrand lägger fram ett tolkningsförslag för landskapets äldre bebyggelsehistoria och tolkar även de olika gravtyperna. Hyenstrand menar att det finns fyra olika gravtyper i Dalarna (1974:18f). Det finns ensamliggande eller mindre grupper av större och mindre rösen eller stensättningar. Gränsen mellan dessa båda är oskarp men det är tydligt att de utgör olika gravtyper. De mindre rösena kännetecknas av närheten till vattnet, deras läge på terrasser i morän- och blockmark och deras närhet till kända järnframställningsplatser. Dessa mer isolerade skogsrösen eller stensättningar uppmärksammades också av Gustaf Hallström (1931) och dateringen av dem är svår att avgöra.

Den tredje gravtypen utgörs av fångstmarksgravarna, som Hyenstrand (1974:182) tolkar som gravplatser för en rörlig grupp människor och inte en bofast sådan, vilket han också menar är en sannolik tolkning för de ovan nämnda isolerade rösena. Fångstmarksgravarna dateras från romersk järnålder till vendeltid och kan inte kopplas till tidig järnframställning eller senare bebyggelse.

Den fjärde gravtypen utgörs enligt Hyenstrand (1974:182ff) av de bygdeanslutna gravarna som i Dalarna består av främst mindre, men också ett fåtal större gravfält. Hyenstrand nämner också de uppgifter som finns i äldre litteratur om stora gravhögar som skall ha funnits främst på Tunaslätten. Under slutet av 1900-talet har flertalet uppdragsarkeologiska undersökningar dock kunnat bekräfta att sådana högar omgärdade av gravrännor funnits i såväl Tunabygden som kring Siljan (Carlsson 2016).

För Gävleborgs del är det kuströsen som tillskrivits störst uppmärksamhet. Evert Baudou (1968) lägger fram hypotesen att kuströsen skulle kunna vara en gräns- eller revirmarkering. Baudou tycker sig vidare se en klar gräns mellan kustmiljö, kustbygd och inlandet. Denna uppdelning utifrån gravtyp och antal är något som Lena Berg (1996) utvecklar men koncentrerar sig på järnålder. Berg tycker sig kunna urskilja minst fyra kulturområden i norra delen av Gävleborgs län: insjöregionen, inlandsregionen, folklanden och kustbandet med öarna. Berg anser vidare att gravarna avspeglar ett socialt differentierat samhälle.

Senare har också Per Ramqvist (2007) använt gravtyperna som en del i sin studie över olika kulturregionala indelningar av Norrland. Ramqvist delar in det som idag benämns Norrland i fem regioner. Tre av dessa är aktuella i föreliggande studie och benämns av Ramqvist för: Södra inlandet (3), Mellersta kustlandet (4) och Södra kustlandet (5). Fångstmarksgravarna uppträder uteslutande i region 3 och 4. Det mellersta kustlandet skiljer sig dock enligt Ramqvist relativt kraftigt från inlandet genom årtusenden av sydliga kontakter. Detta märks tidigt genom kuströsen och de sydliga bronsernas fördelning. Det södra kustlandet utgörs av området söder om Ödmården och har i allt väsentligt sin kulturella tillhörighet i Mälardalen.

Ramqvist (2007:160ff) menar att nykuströsen i det mellersta kustlandet indikerar en särskild ekonomisk nisch som möjligen är en direkt fortsättning på bronsålderns ekonomi, nämligen havsbruket. En maritim befolkning som levtt ett mobilt eller semi-mobilt, icke-agrarart liv. Från 1000 f. Kr. – folkvandringstid. Den maritima fångsten har dock i viss mån kompletterats med boskapsdrift, främst genom hållande av får eller getter.

Marta Lindeberg (1999) har också problematiserat järnålderns gravskick i Mellannorrland. Lindeberg vänder sig mot idén om att högar och rösen representerar två olika kulturella sammanhang. Rösens läge vid kusten har enligt Lindeberg gjort att de automatiskt och opproblemiskt kopplats ihop med en havsbrukande befolkning som ställts i kontrast till den högbyggande, jordbrukande befolkningen längre inåt land. Denna strikt näringsekonomiska förklaringsmodell bör ifrågasättas och Lindeberg menar att dessa gravtyper istället skall ses som uttryck för olika delar av samma befolkning.

Identitet i periferin

Som framgår av den tidigare diskussionen om gravmonumenten i det aktuella området och närliggande regioner, är det tydligt hur denna fokuserat kring skillnaderna mellan gravtyper och gravkontext samt indelningen av området i olika kulturregioner. Skogsregionen utgör i denna diskussion ett intressant område för en djupare studie av förändringen i ett längre perspektiv.

I detta område finns fångstmarksgravarna, vilka utmålats som en särskild typ av förhistoriska gravar med en avgränsad geografisk spridning. Denna studie har haft i avsikt att söka efter gravarna från perioden innan fångstmarksgravarna, 2000-1 f. Kr. Området kring kusten i Gävleborgs län utgör ett undantag och där finns tydliga kopplingar till områdena söderut. Detta syns tydligt i gravarnas utformning och inte minst storleken. Ett intressant undantag är långrösen som är en gravtyp som finns längre söderut, men som tydligt ökar till antal längs den norrländska kusten. Möjligheten finns att dessa kan kopplas samman med skeppssättningstraditionen, då dessa olika gravtyper har en rad strukturella likheter och tycks avlösa varandra i området. Dock är inga undersökningar genomförda på långrösen som skulle kunna belägga ett sådant antagande.

Det är tydligt att idéen att bygga stenrösen spridits in till dagens Dalarna via Dalälven och vid denna tid upp till siljansområdet. Att idéspredningen skett vattenvägen är självklar och det är därför signifikant att den enda kända skeppssättningen i Dalarna påträffats i ett röse vid Siljan. De bronsföremål som påträffats i Dalarna visar samma spridningsmönster med ett par undantag. De flesta bronsföremålen är hittade längs Dalälven upp till Orsasjöns strand. Undantagen finns i området kring Tisjön i Lima där närheten till Klarälven indikerar en annan viktig vattenväg.

Exkluderat kustområdet tycks de äldsta stenrösen i skogsregionen höra till perioden efter 1500 f. Kr. Rösen är också vanligen mindre, sällan överstiger diametern 10 meter och höjden 1 meter. Detta gör att de i många fall registreras som stensättningar eller flacka rösen. De ligger ofta i mindre gravgrupper om 2-5 rösen och ibland finns också mindre stensättningar intill eller i närheten. Rösen ligger vanligen intill Dalälven eller de större sjöarna, undantaget klackrösen.

De senare utgör en särskild grupp men vad de representerar är svårt att avgöra, inte minst då inget av dem är undersökt arkeologiskt. Det tycks vidare som om traditionen att begrava sina döda i rösen fortlever längre i detta område än vad som exempelvis är fallet längre söderut. Detta är också fallet i kustområdet, men där är det möjligt att utifrån strandlinjeförskjutningen avgöra ålder på rösen.

Vilka har begravts i dessa rösen och på gravfälten i skogsregionen? Diskussionen är lika gammal som den om gravtyperna, men den har främst berört järnålder och fokus har till stor del varit fångstmarksgravfälten. Hallström (1931) lanserar sin teori om jaktens betydelse för dessa människor och menar att intresset för skogsregionen ökar i och med pälsverkshandeln. Hallström (1931:95) menar vidare att detta är anledningen till att kustområdet i södra Norrland blir viktigt relativt tidigt på grund av kommunikationsmöjligheten. Denna teori har senare utvecklats av såväl Åke Hyenstrand (1987) och Inger Zachrisson (2014). Teorin bygger till stor del på fyndinnehållet i fångstmarksgravarna som ofta består av jaktvapen och redskap som kan kopplas ihop med beredning av skinn och hudar samt horn- och benhantverk.

Det finns dock andra typer av fynd i fångstmarksgravarna och särskilt intressanta är de föremål som kan kopplas till jordbruk såsom saxar, en skära och en sländtrissa. De osteologiska analyserna visar också tydligt att människorna inte bara var inriktade på jakt. Förutom vilda djur finns ben efter häst och får/get. Det tycks således som om den jaktbaserade ekonomin också kompletterats med boskapshållning av främst får eller getter.

Inga fynd som kan kopplas till jordbruk har gjorts i de undersökta stenrösen, men det finns andra indicier på boskapsdrift under bronsålder i skogsregionen. Ett mindre antal pollenanalyser i Tunabygden (Påhlsson 1988) och i Lima (Eriksson ms) visar att landskapet öppnas upp under bronsålder, sannolikt med anledning av boskapsdrift. Samtidigt syns ett intresse för lågfjällsområdena som mycket väl kan bero på de goda betesmarker som terrängen utgör. Detta är inte minst tydligt vid Tisjön i nordvästra Dalarna.

Att utgå från gravtyperna för att reda ut frågan om uppkomsten av fångstmarksgravarna tycks svår, detta inte minst då det i de äldre gravarna sällan påträffats några fynd. Det är dock tydligt att rösetraditionen under bronsålder spred sig till siljansområdet och med detta

sannolikt också kunskapen om jordbruket, främst boskapsdrift. Det är kanske av den anledningen, tillsammans med efterfrågan på hudar, pälsverk och horn- samt benhantverk, som skogsregionen och lågfjällsområdena utforskas i en större utsträckning vid övergången mellan brons- och äldre järnålder. I periferin skedde en interaktion mellan människor från olika håll. Kanske är det ur detta möte i skogsregionen som kulturfenomenet fångstmarksgravar växte fram? Människor som är begravda i dessa gravar identifierade sig med den miljö och det liv de levde i skogsregionen. En livsstrategi som skulle kunna beskrivas som mobil eller semi-mobil, baserat på jakt och fiske med inslag av jordbruk och boskapsdrift. Jakt och fiske har även i historisk tid varit en viktig del för ekonomin hos människorna i skogsregionen. Sannolikt har det också, precis som idag, funnits flera olika livsstrategier i skogsområdet under tidig metalltid, 2000-1 f. Kr. Vissa människor identifierade sig som jägare, andra som boskapsskötare och säkert fanns det människor som identifierade sig som något helt annat.

Tack

Föreliggande artikel är en del av projektet "Livsstrategier och identiteter. Tidig metalltid i inre Skandinavien 4000-2000 BP" som drivs av författaren. ¹⁴C-analyserna har finansierats genom bidrag från Helge Ax:son Johnsons Stiftelse, Gästrikhofonden, Berit Wallenbergs Stiftelse, Gästriklands Kulturhistoriska Förening och Letterstedtska föreningen. Den arkeologiska undersökningen på Fornäs udd var ett kunskapsutvecklingsprojekt och har finansierats med stöd från Länsstyrelsen i Dalarna och Vika-Hosjö hembygdsförening.

Referenser

- Allentoft, Morten E et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature* 522, 2015:167–172.
- Ambrosiani, Björn & Iregren, Elisabeth & Lahtiperä, Pirjo 1984. *Gravfält i fångstmarken: undersökningarna av gravfälten på Smalnäset och Krankemårtenhögen, Härjedalen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Amundsen, Hilde Rigmor 2011. *Mot de store kulturtradisjonene: endringsprosesser fra tidligneo-litikum til førromersk jernalder mellom Mjøsa og Femunden*. Oslo universitet. Oslo.
- Anfinset, Nils & Wigglesworth, Melanie (red.) 2012. *Local societies in Bronze Age Northern Europe*. London.
- Bakka, Egil 1976. *Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinavia: Nordic and arctic in the bronze age of Northern Scandinavia*. Trondheim.
- Balbo, Andrea L, Persson, Per & Roberts, Stephen J 2010. Changes in settlement patterns on the River Rena, southeast Norway: A response to

- Holocene climate change? *The Holocene* 20 (6), 2010:917-929.
- Baudou, Evert 1959. Till frågan om de norrländska kuströsenas datering. *Fornvännen* 54, 1959:161-176.
- Baudou, Evert 1968. *Förtida bebyggelse i Ångermanlands kustland. Arkeologiska undersökningar av ångermanländska kuströsen*. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XVII. Örnsköldsvik.
- Baudou, Evert 1978. Kronologi och kulturutveckling i mellersta Norrland under stenåldern och bronsåldern. *Studier i norrländsk forntid 1. Till Ernst Westerlund 9 november 1975*. (red. Huggert, Anders). Västerbottens läns hembygdsförening, s. 8-18. Umeå.
- Baudou, Evert 1995. *Norrlands forntid: ett historiskt perspektiv*. Höganäs.
- Baudou, Evert & Selinge, Klas-Göran 1977. *Västernorrlands förhistoria*. Väster-norrlands läns landsting. Härnösand.
- Bellander, Erik 1938. Gästriklands järnåldersbebyggelse I. Fornlämningar och fynd. *Från Gästrikland 1938*. Gästriklands Kulturhistoriska förening. Gävle.
- Berg, Lena 1996. *Skiljer döden oss åt? – en morfologisk studie av Hälsinglands järnåldersgravar*. C-uppsats. Institutionen för arkeologi. Stockholms universitet.
- Bergstol, Jostein 2008. *Samer i Østerdalen?: en studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Oslo universitet. Oslo.
- Blennå, Inga 2012. *Råset i Lönnånger. Särskild undersökning, RAA 63:1, Rogsta socken, Hudiksvalls kommun, Hälsingland 2012*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2012:16. Länsmuseet Gävleborg. Gävle.
- Blennå, Inga & Eriksson, Katarina 2016. *Makt och kult i hög. Arkeologisk undersökning*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2016:17. Länsmuseet Gävleborg. Gävle.
- Bolin, Hans 1999. *Kulturlandskapets korsvägar: mellersta Norrland under de två sista årtusendena f. Kr*. Stockholms universitet. Stockholm.
- Bolin, Hans & Edenmo, Roger 2001. *Övre Grundsjön, Vojmsjön och Lilla Mark, rapport över arkeologiska undersökningar*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Bronk Ramsey, Christopher 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51 (1), 2009:337-360.
- Callanan, Martin 2013. Melting snow patches reveal Neolithic archery. *Antiquity* 87 (337), 2013:728-745.
- Carlsson, Eva 2016. Gravar och gravgömmor. *Arkeologi i Dalarna* (red. Carlsson, Eva). Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund. 2016:296-327. Falun.
- Dalin, Stefan 1995. *Till vem bör insjögraven?: en rumslig analys av insjögravarna i Jämtland/Härjedalen*. Institutionen för arkeologi. Umeå universitet. Umeå.
- Eriksson, Jemt Anna ms. *Pollenanalytisk undersökning i byarna Heden och Risättra, Lima socken. Dalarnas museum projekt 864*. Manuskript.
- Eriksson, Katarina & Persson, Maria & Ulfhielm, Bo 2008. *Arkeologisk forskningshistorik över Gävleborgs län*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2008:05. Länsmuseet Gävleborg. Gävle.
- Eriksson, Thomas 2009. *Kärl och social gestik: keramik i Mälardalen 1500 BC-400 AD*. Uppsala universitet. Uppsala.

- Frei, Karin Margarita & Mannering, Ulla & Kristiansen, Kristian & Allentoft, Morten E & Wilson, Andrew S. & Skals, Irene & Tridico, Silvana & Nösch, Marie Louise & Willerslev, Eske & Clarke, Leon & Frei, Robert 2015. Tracing the dynamic life story of a Bronze Age Female. *Scientific Reports* 5, 2015:10431.
- Gejvall, Nils-Gustaf 1966. Osteologisk analys av brandgravsben från Oreosjön-Vindförberg, Rättvik-Hästudden samt Transtrand, N och S Bred-sunds näset och Hästnåset. *Dalarnas järnålder* (Serning, Inga). 1966:253-254. Stockholm.
- Hallström, Gustaf 1931. Den tidigaste järnåldern i Dalarna. *Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds årskrift* 1931:28-98. Falun.
- Hallström, Gustaf 1945. En skandinavisk gränsbygd under yngre järnålder. *Fornvännen*, 1945:102-121.
- Hallström, Gustaf 1949. Lövångers sockens forntid, belyst av fynd och forn-lämningar. *Lövånger. En sockenbeskrivning*. Del II:1-77. Skellefteå.
- Hermansson, Örjan 1985. *Hälsinglands kuströsen. En översiktlig, jämförande analys*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, särskilt nordeuropeisk. Stockholms universitet. Stockholm.
- Hermansson, Örjan 1987. Hälsinglands kuströsen. En jämförande analys. *Tor* 21, 1986-1987:103-129.
- Hovanta, Elise 2002. *Kärnrösegravar i Nybo. Slutredovisning*. Dnr 588/320. Läns-museet Gävleborg.
- Hyenstrand, Åke 1962. Kring Dalarnas sten- och bronsålder. Fyndmaterial och kulturförhållanden. *Från Dalarnas forntid och medeltid. Dalarnas hembygdsbok* 1962:7-30. Dalarnas fornminnes och hembygds förbund. Falun.
- Hyenstrand, Åke 1972. Innan Skedvi blev Skedvi. *Stora Skedvi. 1, Socknen, dess utseende, historia och näringar* (red. Hyenstrand, Åke & Ronsten, Jakob). Sockenbokskommittén. 1972:59-61. Stora Skedvi.
- Hyenstrand, Åke 1974. *Järn och bebyggelse: studier i Dalarnas äldre kolonisationshistoria*. Dalarnas museum. Falun.
- Hyenstrand, Åke (red.) 1978-1979. *Stenålder och bronsålder i Dalarna*. Dalarnas museum. Falun.
- Hyenstrand, Åke 1987. Forntid i gränsland. *Lima och Transtrand: ur två socknars historia* 2:109-166 (red. Björklund, Stig). Malung.
- Johansson, Hanna 2016. *Gravar i fångstmarken. En osteologisk analys av 10 gravar från Vindförbergs udde i norra Dalarna*. Kandidatuppsats i arkeologi med inriktning mot osteologi. Uppsala universitet.
- Kardell, Lars & Arvidsson, Bernt & Nilsson, Enar 1982. *Tandövala, vårt sydligaste lägfjäll?* Avd. för landskapsvård, Sveriges lantbruksuniv. Uppsala.
- Kristiansen, Kristian & Larsson, Thomas B. 2007. *The rise of Bronze Age society travels, transmissions and transformations*. Cambridge.
- Lannerbro Norell, Maria 1987. *Pil- och spjutspetsar av sten från övre Dalarna*. Examensarbete. Uppsala universitet.
- Lannerbro, Ragnar 1992. *Det södra fångstlandet: katalog. D. 2, Oreälven*. Institutio-

- nen för arkeologi, Stockholms universitet. Stockholm.
- Larsson, Thomas B. & Rosqvist, Gunhild & Ericsson, Göran & Heinerud, Jans 2012. Climate Change, Moose and Humans in Northern Sweden 4000 cal. Yr BP. *Journal of Northern studies* 6 (1), 2012:9-30.
- Lavento, Mika 2001. *Textile ceramics in Finland and on the Karelian Isthmus: nine variations and fugue on a theme of C.F. Meinander*. Helsingfors Univ. Helsingfors.
- Lindeberg, Marta, 1999. Högar och Rösen i Mellannorrland. *Aktuell arkeologi VII*:89-95 (red. Nordström, Patrik & Svedin, Marie). Stockholm.
- Ling, Johan & Hjärthner-Holdar, Eva, & Grandin, Lena & Billström, Kjell, & Persson, Per-Olof 2013. Moving metals or indigenous mining? Provenancing Scandinavian Bronze Age artefacts by lead isotopes and trace elements. *Journal of Archaeological Science* 40, 2013:291-304.
- Ling, Johan & Stos-Gale, Zofia & Grandin, Lena & Billström, Kjell & Hjärthner-Holdar & Eva & Persson, Per-Olof 2014. Moving metals II: provenancing Scandinavian Bronze Age artefacts by lead isotope and elemental analyses. *Journal of Archaeological Science* 41, 2014:106-132.
- Lipping, Magdalena 1976. *Vindförberg: fynd och fyndmiljö i bioarkeologisk belysning*. Dalarnas museum. Falun.
- Magnusson, Gert 1989. Järnålder på Rödålandet. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd. 2, järnålder-medeltid* (red. Wastenson, Leif & Selinge, Klas-Göran) sid. 45-65. Östersund.
- Melheim, Anne Lene 2012. *Recycling ideas: Bronze Age metal production in Southern Norway*. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Mjærum, Axel 2012. The bifacial arrowheads in southeast Norway: a chronological study. *Acta archaeologica* 83, 2012:105-143.
- Montelius, Oscar 1885. *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskildt afseende på Skandinavien*. Kongl. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademien. Stockholm.
- Montelius, Oscar 1917. *Minnen från vår forntid*. [Ny uppl.] Stockholm.
- Påhlsson, Ingemar 1988. Kulturlandskapet. *Bondeplågårens borg: om och kring undersökningen av fogdefästet Borganäs i Dalarna* (Mogren, Mats & Svensson, Kenneth) sid. 27-29. Stockholm.
- Ramqvist, Per 2007. Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i Norr* 10, 2007:153-180.
- Reimer, Paula J 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0-50 000 Years Cal BP. *Radiocarbon* 55(4). 2013:1869-1887.
- Seling, Klas-Göran 1979. *Agrarian settlements and hunting grounds*. Theses and papers in North European archaeology 8. Stockholm university. Stockholm.
- Sellstedt, Hans 1967. OFL nr 42/67-W, Dalarna, Rättvik, Bingsjö-Dådäran, Fornl. Nr 102, F 46/16 -67. *ATA dnr 628/67*. Stockholm.
- Serning, Inga 1965. Förhistoria på Korsnäset. *Gränge*, 1965:5-9.
- Serning, Inga 1966. *Dalarnas järnålder*. Stockholm.
- Serning, Inga 1973. *Förhistorisk järnhantering i Dalarna: fältundersökningar och tekniska undersökningar*. Stockholm.

- Skålberg, Pia 1989. *Arkeologisk undersökning av en stensättning - raä 21 - i Grytnäs socken, Dalarna*. Arkeometallurgiska Institutet AMI. Rapport nr 12/89.
- Sundlin, Harald 1974. *4 förhistoriska boplatser från norra Hälsingland: en preliminär analys*. C-uppsats. Institutionen för arkeologi. Stockholms universitet.
- Sundström, Jan 1994. Järnålder i Jämtlands och Härjedalens fängstland. *Järnålder i Mittnorden: ett symposium kring nya arkeologiska och ekologiska forskningsrön* (red. Gullberg, Kurt). Studier i Österbottens förhistoria nr 3:91-116. Vasa.
- Söderberg, Sverker 1979. *Fornlämning 56, bronsåldersröse. Grinduga, Knaperåsen, Valbo sn, Gästrikland*. Rapport 1979:21. Riksantikvarieämbetet. Uppsala.
- Thomsen, Jürgensen Christian 1836. *Ledetraad til nordiske Oldkyndighed*. K. Nordiske Oldskrift-selskab. S. L. Möllers Bogtr. Köbenhavn.
- Vahlin, V. 1873. Om Dalarnas fornminnen. *Dalarnas fornminnesförenings tidskrift* II. Falun.
- Wehlin, Joakim 2013. *Östersjöns skeppssättningar. Monument och mötesplatser under yngre bronsålder*. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Wehlin, Joakim 2016. Fångstmarkens folk. *Arkeologi i Dalarna* (red. Carlsson, Eva). Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund. 2016:218-249. Falun.
- Wehlin, Joakim & Lannerbro Norell, Maria 2016. Gravrösen och den första metallen. *Arkeologi i Dalarna* (red. Carlsson, Eva). Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund. 2016:176-211. Falun.
- Zachrisson, Inger (red.) 1997. *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens historiska museum. Stockholm.
- Zachrisson, Inger 2014. Okänd och misskänd –skinnskrapan R. 416. Ombytta könsroller i Mellanskandinaviens yngre järnålder. *Arkeologi i Norr* 14, 2014:41-66.
- Östberg, Mari-Ann 1972. *Tre förhistoriska boplatser vid Tisjön, Lima sn, Dalarna*. Trebetygsuppsats. Stockholms universitet. Stockholm.
- Östmark, Kerstin 1982. *En stensättning från äldre järnålder: fornlämning 20 Smedsbo, Grytnäs socken, Dalarna*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Stockholm.

Förkortningar

- ATA, Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer, Stockholm.
- FMIS, Riksantikvarieämbetets fornminnesinformation: www.fmis.raa.se
- SHM, Statens historiska museer: www.shmm.se

